

PSYKOANALYS, KONSTNÄRSKAP OCH BEGREPPET DET REALA

Per Magnus Johansson

Psykoanalys, konstnärskap och begreppet det reala¹

När man i psykoanalysens historia undersöker hur den introduceras, finner man två vägar; dels en litterär, dels en medicinsk. I varje land där psykoanalysen introduceras finns någon form av litterär introduktion genom personer som bedriver konstnärskap; de är dramatiker, författare, journalister, poeter och översättare. Inte lika ofta är det bildkonstnärer. Psykoanalysen kan inte introduceras utan att den har ett antal bärare av detta slag. I Sverige introducerades den litterärt på 1920- och 1930-talen, och det skedde primärt i och genom två tidskrifter. Den första introduktionen kom i *Clarté* 1926-28 genom bland andra universitetslektorn Tore Ekman. Denna gjordes utifrån samhällskritiska tankar i kombination med marxismen. Den andra introduktionen kom i *Spektrum* 1931-33 genom Erik Mesterton, Karin Boye och Pehr Henrik Törngren. Psykoanalysen blev en del av det modernistiska projektet.

År 2006 var det 150 år sedan Sigmund Freud föddes, vilket uppmärksammades i böcker, tidningar och tidskrifter. I dessa publikationer ställs ofta frågan om psykoanalysens identitet: vad är psykoanalysen för typ av disciplin? Det teoretiska skälet till denna fråga är å ena sidan att psykoanalysens objekt är det omedvetna, dvs ett objekt som inte har relevans för någon annan varelse (vad vi känner till) än människan. Därmed är det ett objekt som träder fram när människan försöker fånga, uttrycka, gestalta något som har med hennes särart att göra. Å andra sidan är psykoanalysen uppfunnen av en naturvetenskapligt utbildad neurolog i sekelskiftets Wien. Freud befann sig på något sätt på kontrakurs med sin egen disciplin, en motsättning som han brottades med under hela sitt leverne. I mars 1896 kom ordet psykoanalys – analys av psyket – första gången i tryck. Det skedde i artikeln ”L'hérédité et l'étiologie des névroses”.² Ordet var ett resultat av en läkarpraktik, för det var på påskdagen 1886 som Freud öppnade sin privata praktik i centrala Wien. Efter ett decenniums kliniskt arbete fann han alltså ordet *psykoanalys*, detta ord som kom att sammanfatta hans erfarenheter. Men frågan vad psykoanalysen förmår att analysera och blottlägga levde intensivt kvar i honom. 1926 skrev han *Frågan om lekmananalyser*. Han ville förstå något om människan i kulturen och här offentlig-

1. Dokumentationen är utförd av Royner Norén. Texten, som är bearbetad av föredragshållaren, är en sammanfattning av ett seminarium den 4 december 2006 i forskningsprojektet ”Passionen för det reala – om dokuntarismen och konsten”, och är baserad på Per Magnus Johanssons inledning och svar på några av de frågor som ställdes till honom av seminariedeltagarna. Kompletteringar med bl a de bibliografiska hänvisningarna är gjorda i efterhand.

2. Sigmund Freuds artikel finns översatt i *Psykoanalytisk Tid/Skrift* (2006, 16-17).

gjorde han sin uppfattning att läkaryrket varit en omväg för honom då det gällde att få ägna sig åt det han ville ägna sig åt. Han ville förstå mänsklighetens stora och övergripande frågor.

Introduktionen av psykoanalysen i ett enskilt land sker i princip alltid genom att Freud översätts. Det handlar både om att tolka texter och om att översätta psykoanalysen till en nationell språkdräkt. För att förstå introduktionen måste man ta hänsyn till det landspecifika. I Sverige översattes inga kliniskt inriktade skrifter av honom förrän 1955, då *Orientering i psykoanalysen* översattes. Däremot fanns som sagt ett större intresse för de verk som tematiskt behandlar allmänpsykologiska frågor och den människa som befinner sig i brist. *Vardagslivets psykopatologi* översattes 1924, *Drömtydning* 1927, *En illusion och dess framtid* 1928, *Vi vantrivs i kulturen* 1932 och *Mose och monoteismen* 1939. I Frankrike visades psykoanalysen ett stort intresse av surrealisterna, t ex André Breton. Jacques Lacan var å sin sida intresserad av surrealisterna. Han föddes 1901, och hade kring 1930-31 etablerat ett nära förhållande till surrealisterna och publicerades i deras huvudtidskrift *Minotaure*. Lacan har en dubbel identitet. Han är en disputerad och kliniskt verksam läkare, och har samtidigt ett grundmurat intresse för hur psykoanalysen finns återspeglad i filosofin, idéhistorien och världslitteraturen.

Freud skrev några texter om konstnärer som han ville förstå, t ex 1910 om Leonardo da Vinci. Det finns många missuppfattningar om Freud, missuppfattningar som kommer från dem som inte har läst honom eller bara läst fragment av honom. En missuppfattning gäller vilka förhoppningar Freud ställde på psykoanalysen. I *Ett minne ur Leonardo da Vincis barndom*, där man enligt Peter Gay³ finner modellen för Freuds kulturanalys, håller han en relativt tydlig linje: tanken att psykoanalysen inte kan komma med några kausalförklaringar angående den konstnärliga produktionen. Däremot etablerar han genom ett detektivarbete förbindelser mellan några händelser från da Vincis barndom och karaktärsdrag i hans personlighet, samt hur dessa strukturer är i verksamhet också i den mogna da Vinci. Freud lyfter emellertid också resonemanget till en principiell nivå. En annan person än da Vinci skulle inte på samma sätt som han ha kunnat använda sig av de generella färdigheter han besatt i sin konstnärliga verksamhet. Freuds analys är en form av efterkonstruktion, och den görs med hjälp av element i da Vincis liv och en undersökning av hur de yttrar sig när han målar, skriver dagböcker och konstruerar artefakter. Till sin tanke att psykoanalysen inte kan ge några kausalförklaringar vad gäller den konstnärliga produktionen knyter Freud en annan tanke, nämligen att hans analys av renässanskonstnären i grunden befinner sig utanför såväl den medicinska diskursen, diagnostiken som kategoriserandet. Enligt Freud måste vi lägga ner vapnen inför vår önskan att förstå varför en konstnär uttrycker sig på ett visst sätt i sina verk. Samtidigt visar han att konstnären finns reflekterad i det han skapar. Freuds tanke att göra det omedvetna medvetet anknyter paradigmat till upplysningsprojektets föreställning om förändring utifrån

3. Se Peter Gays biografi *Freud: a Life for our Time* (New York 1988).

kunskap. Genom att få kunskap om något som jag inte tidigare har vetat om, kan någonting förändras. Att det går att veta något är lika fundamentalt som acceptandet av att det finns något vi inte kan veta. Så kan man betrakta Freuds upplysningsprojekt i mötet med både da Vinci och, enligt Gay, kulturyttringar av övergripande slag.

Skriften *Bortom lustprincipen* från 1920 handlar om en liten pojke som i en känsla av ensamhet börjar leka. Hans mamma har lämnat honom. I sin övergivenhet börjar han leka med trådrullar, och säger då *Fort! Da!* samtidigt som han kastar trådrullarna ifrån sig och sedan drar fram dem. Språket ersätter förlusten av objektet. Det träder in i separationen, genom att pojken – som är 20 månader gammal och Freuds barnbarn – hittar orden. Den franska psykoanalysen är färgad av strukturalismen. Lacans begynnande intresse för lingvistik daterar sig till 1940-talet. I boken *Kurs i allmän lingvistik* från 1916 hade språkvetaren Ferdinand de Saussure bland annat uppmärksammat en principiell, språklig skillnad med hjälp av termerna 'det betecknande' och 'det betecknade'. Detta fick avgörande betydelse för Lacan. Hos honom finns en brytning med och ett kritiskt svar på amerikansk "ego psychology" (jag-psykologin), och dess betoning av det som Lacan benämner 'den imaginära ordningen' (som har sitt ursprung i 'spegelstadiet' då barnet vid omkring 18 månaders ålder igenkänner 'den andre' via blicken). Den imaginära ordningen är en struktur vars betydelse kommer att överskridas av 'den symboliska ordningen' (lagen/sanningen) eller med andra ord den språkliga ordning som försöker att upprätthålla sanningen. Inom ramen för den senare tankestrukturen införs begreppet 'le réel'. Det blir således en triangel av begrepp: 'det symboliska', 'det reala' och 'det imaginära'.⁴ Den här begreppstriangeln kan ses som ett sätt att läsa eller att ringa in vad som är analyserbart, vad man kan få respektive inte kan få kunskap om. Enligt Freud är psykiska symptom analyserbara, t ex fobier, konversionssymptom eller tvångstankar. I dag inom den moderna psykiatrin ses det närmast som en bisarr idé att betrakta symptomet som analyserbart: det är istället något som ska tas bort. För Lacan möter det reala och det symboliska varandra i symptomet.

En tes inom psykoanalysen är att det finns en ekvivalens, en utbytbarhet mellan föreställningen om konsten, själva konsten och konstnärskapet. Den klassiska psykoanalysen ställer frågan om hur vi kan komma bakom mänskliga manifestationer och förstå dem. Lacan bryter med detta. Lacans åtskiljande av det imaginära, det reala och det symboliska är ett sätt att ange vad ett symptom är. Det reala betecknar vad som inte går att veta något om, men det är samtidigt å andra sidan det som driver på den symboliska produktionen. Någonting obearbetat och till stora delar omedvetet ligger i bakgrunden och pockar på att komma till uttryck. Vad är det då som kan sättas i rörelse i Freuds respektive Lacans paradigm? För Freud är symptomet upplösbar genom kunskap om dess tillkomstshistoria och dess betingelser. Den nya kunskapen som patienten får gör

4. Dessa begrepp utarbetades 1953 i *Discours de Rome* som publicerades 1956 i den första volymen av tidskriften *La Psychanalyse* och som i ytterligare reviderad form återpublicerades i *Écrits* (Paris 1966).

symptomet överflödigt. Detta perspektiv är emellertid enligt Lacan till viss del fångat i en medicinsk diskurs. Botten enligt det medicinska paradigmet är att upplösa symptomet. Det blir hos Freud en kunskapsbärare; ett symptom tar form istället för möjligheten att benämna upphovet till symptomet, t ex en situation som väckt en ohanterlig fruktan. Lacan placerar även det reala i symptomet. Det som enligt honom ger symptomet dess speciella uttryck är att det finns inslag av något oföränderligt i det, medan det däremot finns en potentiell möjlighet att förändra subjektets förmåga att uttrycka sig. Individens särart finns också i symptomet. I förlängningen av Lacans perspektiv finns en form av upplösning av normaliteten. Det framträder en tanke hos Freud som säger att det a priori inte finns någon normalitet som är skyddad från neurotiskt lidande. Freud skrev in sig själv i den tankestrukturen. När han till exempel skriver till Wilhelm Fliess – de hade en korrespondens mellan åren 1887 och 1904 – talar han om sina egna skuldkänslor och om att han är en bräcklig gestalt (egenterapin i en psykolog- eller psykoterapiutbildning var ursprungligen Freuds idé). Lacan tar ytterligare ett steg; han hävdar att idén om normalitet i grunden upphävs kring Freud. I Caracas⁵ betraktar Lacan det reala som sitt eget bidrag, som något nytt, medan hans bidrag i övrigt måste ses som redan närvarande i Freud och mer motsvarar ett återupptäckande av den logik som präglar Freuds verk.

Det reala skriver in en gräns för förändring och blir en metafor för gränsen. Samtidigt fungerar det reala på begreppslig nivå som ett sätt att lyfta fram den symboliska ordningens betydelse. Freud intog positionen att det som aldrig sägs i språket, vet vi väldigt lite om. Från och med andra delen av 1900-talet har denna ståndpunkt blivit diskuterad och kritiserad. Exempelvis Julia Kristeva tar sig utöver lingvistikens även an semiotiken. Semiotiken tolkar tecken på gränsen till grammatiken. Grammatiken i sin tur tolkar tecken, dvs ord, som tillhör språket, det betecknande elementet i lingvistiska termer. I sin bok *Fasans makt* citerar Kristeva Louis-Ferdinand Céline: ”Ni vet, i Skriften står det skrivet: ’I begynnelsen var Ordet’. Nej! I begynnelsen var emotionen. Ordet kom efteråt för att ersätta emotionen, som travet ersätter galoppen, även om den naturliga gångarten för hästen är galoppen; man tvingar den att trava. Man har fört ut människan ur den känslomässiga poesin för att få in henne i dialektiken, det vill säga svamlet, eller hur?”⁶ En del personer upplöser språket med hjälp av ett språk förlagt till gränslandet mellan det normala, stramt grammatiskt bundna språket och det andra, det utanförsliggande som icke är språk. Dramatiker som Antonin Artaud befinner sig på drift vid gränsen mellan det reala och det symboliska. Philippe Sollers kallar Lacan för den siste surrealist. Den enda etik som finns, om vi håller oss nära Lacan, är att inte ge avkall på sitt begär. Och begäret understöds av och kan befinna sig på kontrakurs med den symboliska ordningen. Häri ligger också en potential till det estetiska. Lacan citerar Comte de Buf-

5. Detta sker 1980 vid den första konferensen för *Fondation du Champ Freudien*.

6. Citatet är återgivet utifrån transkriberingen av den ursprungliga skivinspelningen *Louis-Ferdinand Céline vous parle* från 1958.

fons sats ”människan är stilen” [”le style c’est l’homme même”] och modifierar satsen så att den lika gärna kan läsas omvänt, dvs ”stilen är människan”. Dubbelheten bygger på att oklarhet kan råda kring vad som är subjekt i en sats som byggs ut med en subjektiv predikatsfyllnad. Det handlar om att iscensätta betingelserna för att förstå något mer om det reala.

Lacan påbörjade sina seminarier 1953 och höll i princip på med dem fram till 1979. Under sina sista seminarier, seminarieåret 1978-79, sa han ingenting, utan satt tyst och slog olika knopar inför sina åhörare. En tyst scen kom att tolkas av de många seminariedeltagarna. I detta knåpande finns en passion för det reala, ett försök att undersöka den symboliska ordningens gränser, liksom den medicinska etikens och praktikens yttersta gränser. Den 5 januari 1980 löser han upp sin skola L’École freudienne de Paris (EFP) via sig själv som reallt subjekt och ingen teori, inte heller den gemensamma historien eller någon institution överskrider honom. När han dör så försvinner den av honom grundade skolan. Skolan hade då 609 medlemmar och var den största psykoanalytiska föreningen i Frankrike. ”Psykoanalysen är mitt symptom”, blev en av de formuleringar han använde för att sammanfatta sitt liv. Mot slutet av sin gärning vände han sitt intresse till matematiska formler och försöket att matematisera den praktiska erfarenheten till ett minimum. Det kan ses som ett parallellt försök att göra slut på vad han ägnat sitt liv åt. Till skillnad från Freud, som hela tiden skrev själv, är Lacans arbete införlivat i en muntlig kultur, och hans ord och tankar återfinns i bandinspelningar, föreläsningar finns stenograferade och nedtecknade av seminariedeltagare. Ett faktum som spelar en väsentlig roll. Enligt hans biograf Elisabeth Roudinesco⁷ ska också François Wahl, utgivaren av *Écrits*, ha sagt att det var ett betydande arbete med att få ut boken [*Écrits*] eftersom endast delar av tankeinnehållet fanns i form av föreläsningsmanuskript; andra tankar fanns nedtecknade på papperslappar. Lacan tog ställning för den muntliga överlåtelsen, eftersom den på ett direkt sätt har att göra med kreativiteten och talakten, med andra ord vad som sker i det ögonblick då personen inte redovisar eller redigerar och/eller censurerar sig själv.

Efter Freud finns få publicerade fallbeskrivningar. Det finns få exempel på kliniker som skriver produktivt och utförligt om enskilda fall. Praktiker lägger sällan ner tillräckligt med kraft på att skriva genomarbetade fallbeskrivningar,⁸ vilket gör att de psykoanalytiska framställningarna har plattat ut det komplexa objekt som de påstår sig säga någonting om. Den skriftliga framställningen måste motsvara det estetiska objektets kvalitet.⁹ Fallbeskrivningarna tenderar att bli vinjetter och vinjetterna tunna; de saknar inte sällan intellektuell spänst.

7. Elisabeth Roudinescos biografi finns utgiven som *Jacques Lacan: en levnadsteckning, ett tankesystems historia* (Stockholm 1994).

8. Jfr fallstudien 'lille Hans' i *Analys av en femårig pojkes fobi*, som finns publicerad i band VI av *Samlade skrifter av Sigmund Freud* (Stockholm 2000).

9. Ett litterärt exempel är Dostojevskij, som Julia Kristeva skriver om i *Soleil noir: dépression et mélancolie* (Paris 1987).

Vad gäller konstnärliga fallbeskrivningar finns flera föreställningar att bryta med, föreställningar som är knutna till teoretiska klarlägganden, t ex sådana att fallbeskrivningar är ute efter att bevisa något. Lacan försökte spränga en förmedlande form som det reala är en slags revolt mot. Han är arvtagare till en bildningsverksamhet som har förekommit under lång tid, men han gick inte åt något håll om han inte själv ville det. Hans stil – outröttlig på jakt efter det mänskligt sanna – bidrog till att hans elevs och analysanders lust att göra något på allvar i grunden sattes i rörelse.¹⁰ Vi behöver inte göra som han, men hans erfarenhet som förnuftskritiker och praktiker är viktig. Vi måste också inse att det behövs en drivkraft för att spränga något kring redovisningsformen. Ur en synpunkt befinner sig Lacan på gränsen till universitetet, även om han disputerade på en avhandling i medicin och är en produkt av det franska akademiska systemet. Han umgicks och samtalande med Louis Althusser, Claude Lévi-Strauss, Roland Barthes, Michel Foucault och andra etablerade akademiker, men identifierar sig bara till viss del med universitetets diskurs och den medicinska diskursen i förhållande till sin egen praktik. Han var bearbetad av universitetet och den klassiska franska psykiatrin, men inte införlivad eller anpassad. Det finns vissa likheter mellan Lacan och den amerikanska konstnären Andy Warhol, men Lacan iscensätter sitt begär och sina projekt på ett annat sätt. Båda ställer frågor kring bildens betydelse, och riktar därmed fokus på förhållandet mellan djup och yta. Lyssnandet utgör talets förutsättning. Lacan ville försöka förflytta subjektet; vem talar och till vem vänder sig den som talar? Den triangulära strukturen utgör talets förutsättning. Begäret kan definitionsmässigt liknas vid att någonting fäster metonymt vid något annat, men bakom den konkreta fästpunkten verkar en analyserbar kraft: drivkraften; en passion i förhållande till det metonymiska objektet. Analysanden drivs mot passionen, förlorar kontrollen över att anpassa sig och erfar en viss form av verklighetsförlust. Olika tidsaspekter är närvarande i subjektet (inte bara dagen utan också natten, inte bara i dag utan också igår, inte bara nu utan även då). För det psykoanalytiska arbetet lika väl som för allt kreativt arbete är det väsentligt att möjliggöra ett etablerande av ett sådant rum som öppnar för passionen att finna fäste. Sanningsfrågan är inskriven i det omedvetna. I psykoanalytikerns arsenal finns begreppen 'förskjutning' och 'förtätning'; termer som söker åskådliggöra hur det omedvetna träder fram och igenom ytan av tecken eller ytan av ord. Passionen – begäret – är mötesplatsen. Människan är emellertid dömd till brist, enligt psykoanalysen, och Lacan eliminerar föreställningen om autenticitet och en hel människa. Därmed kommer han i motsättning till de hermeneutiska representanterna, vars främste representant i Frankrike är Paul Ricoeur och hans arbete "Om tolkningen". Lacan pekar på effekten av att vara i en praktik; praktikens effekter på talet. Han såg sig som traumatiserad av den psykoanalytiska praktiken och dömd till att tala till en publik utifrån denna praktik; hans tal sprängde ytans ram. Han påstod att han var traumatiserad

10. Stuart Schneiderman skriver om sina egna erfarenheter i *Jacques Lacan: The Death of an Intellectual Hero* (Cambridge 1983).

av missförståndet. Om man tänker sig Lacan som en intellektuell konstnär, då handlar den från praktiken utgående fallbeskrivningen om ett passionspräglad arbete. Uppgiften består i att utifrån konstverket producera ett nytt konstverk, som icke desto mindre är inramat av ett rationellt tänkande och en formaliserad framställning.

Litteratur

- Comte de Buffon, Georges-Louis Leclerc, *Discours sur le style*, Imprimerie royale, Paris, 1753.
- Céline, Louis-Ferdinand, 'Louis-Ferdinand Céline vous parle', *Romans. II.*, Gallimard, Paris, 1982.
- Freud, Sigmund, "Neurosernas ärftlighet och etiologi", *Psykoanalytisk Tid/Skrift*, 2006, nr. 16-17.
- Samlade skrifter av Sigmund Freud, Natur och Kultur, Stockholm, 1996-2008:
- Analys av en femårig pojkes fobi (lille Hans)*, 1909.
 - Bortom lustprincipen*, 1920.
 - Drömydning*, 1900.
 - En illusion och dess framtid*, 1927.
 - Ett minne ur Leonardo da Vincis barndom*, 1910.
 - Frågan om lekmannaanals. Samtal med en opartisk person*, 1926.
 - Föreläsningar. Orientering i psykoanalysen*, 1915-17.
 - Mose och monoteismen*, 1939.
 - Vardagslivets patologi*, 1904.
 - Vi vantrivs i kulturen*, 1930.
- Gay, Peter, *Freud: a Life for our Time*, Norton, New York, cop. 1988.
- Kristeva, Julia, *Fasans makt: en essä om abjektionen*, Daidalos, Göteborg, 1992,
- Kristeva, Julia, *Soleil noir: dépression et mélancolie*, Gallimard, Paris, 1987.
- Lacan, Jacques, *Écrits*, Editions du Seuil, Paris, 1966.
- Ricoeur, Paul, *De l'interprétation: essai sur Freud*, Editions du Seuil, Paris, 1965.
- Roudinesco, Elisabeth, *Jacques Lacan: en levnadsteckning, ett tankeystems historia*, Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag, 1994.
- Saussure, Ferdinand de, *Kurs i allmän lingvistik*, Bo Cavefors Bokförlag, Staffanstorps, 1970.
- Schneiderman, Stuart, *Jacques Lacan: The Death of an Intellectual Hero*, Harvard U.P, Cambridge, Mass., 1983.